

KUĆNE ZADRUGE U HRVATSKOJ I SLAVONIJI U DRUGOJ POLOVICI 19. I POČETKU 20. STOLJEĆA

Prikazani su procesi koji su zahvaćali kućne zadruge u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Pojavom kapitalističkih proizvodnih odnosa kućne zadruge počele su nestajati jer oblik njihova gospodarenja nije odgovarao novostvorenim odnosima. Neposredne posljedice razbijanja tih oblika gospodarstava bile su usitnjavanje i posjeda i pojedinih parcela zemlje, što je vodilo u sve veće osiromašenje sela pa je dijelom pridonijelo i značajnim emigracijskim procesima koji su bili intenzivni upravo u to doba.

Koncem 19. i početkom 20. stoljeća javljaju se brojne rasprave i istraživanja oblika gospodarstva kakva su bile kućne zadruge. 1)

Duže vrijeme dominirala je teza da su kućne zadruge specifična institucija slavenskih, odnosno južnoslavenskih naroda. Kako

1) Tako se mogu spomenuti kao značajniji prilozi o tom fenomenu iz tog razdoblja:

1. Zoričić, Milovan: "Die Ethnerliche Hauskommunionen in den Königreichen Kroatien und Slavonien,
2. Vežić, Milivoj: Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji,
3. Utiešinić, Ognjeslav: Die Hauskommunionen der Südslaven,
4. Strohal, Ivan: Zadruge u južnih Slovjena,
5. Smrekar, Milan: Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889;
6. Bogišić, Baltazar: Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena,
7. Radić, Antun: Osnova za sabiranje i proučavanje gradje o narodnom životu,
8. Krišković, Vinko: Hrvatsko pravo kućnih zadruga,
9. Ivčić, Mate: Die Hauskommunionen.

su krajem 19. stoljeća, kad se u Hrvatskoj i Slavoniji počinje javljati znatniji interes za kućne zadruga, kod ostalih naroda Srednje i Zapadne Evrope ti oblici gospodarstva već bili nestali, javilo se mišljenje da je zadruga osobitost južnoslavenskih naroda. Kasnije je dokazano da se takva organizacija gospodarstva nalazila i kod drugih evropskih naroda - Germana, pa i kod niza izvan-evropskih naroda - npr. Polinezijski, Malajski, Arapski u Alžiru, neki narodi u Indiji i niz drugih naroda poznavali su neke oblike kućnih zadruga. 2)

Ne ulazeći u sve rasprave i teze oko kućnih zadruga, ipak može se navesti da su zadruga oblik gospodarstva koji ima svoje ishodište u prošlosti, da su bile interesantne kao oblik gospodarstva u nemirna i nesigurna vremena kakva su bila na ovom području u čitavo vrijeme turske opasnosti, kad je došlo do njihovog najznačajnijeg razvoja, te da su zbog svog natu-

2) Kunov, H.: *Opšta privredna istorija, Kultura, 1958, Tom I, str. 104-106, 158, 217, 301, 339-341 i 375-380.*

"Kao što smo pokazali u prvom tomu ovog dela svi narodi i stočarski i zemljoradnički, koji su u svom razvitku prešli niži stupanj privrede, izdijeljeni su rodove (toteme) i uže porodične zajednice (rodovinske ili skupne porodice) koje u isti mah sačinjavaju i seoske zajednice i kućne zadruga". Kunov, H.: Isto, Tom II, str. 102.

Takodjer i Kautsky spominje kućne zadruga kao oblik gospodarstva u nerazvijenoj poljoprivredi: "Velike seljačke kućne zadruga nalazimo u Srednjem veku i još danas kod onih naroda čija se poljoprivreda nalazi na srednjevekovnom stupnju razvitka, napr. kod Južnih i Istočnih Slovena".

Kautsky, K.: Agrarno pitanje, Kultura, 1953, str. 160.

Engels navodi kućnu zadruga kao stadij na prijelazu iz matrijarhalne porodice u inokosnu.

Engels, F.: Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Naprijed, Zagreb, 1973, str. 59.

ralnog karaktera proizvodnje³⁾ postale preživjeli oblik pojavom robno-novčanih, kapitalističkih odnosa.

Na području Vojne krajine takvi oblici gospodarstva bili su osnova krajiškog sistema. Činjenica je da Austrija nije stvorila kućne zadruge, ali je isto tako činjenica da ih je vrlo vješto iskoristila i ugradila u gospodarski sistem Krajine kao osnovu mogućnosti stalnog izvlačenja jednog dijela stanovništva i njegovog angažiranja na vojnim dužnostima. Uostalom i sam zakonodavac u Temeljnom zakonu iz 1807. godine uopće ne taji tu istinu. 4)

3) "U prirodnoj privredi društvo se sastojalo od mase homogenih privrednih jedinica (patrijarhalnih seljačkih porodica, primitivnih seoskih općina, feudalnih poseda), i svaka takva jedinica je obavljala sve vrste privrednih radova počev od dobijanja raznih vrsta sirovina i završavajući konačnim pripremanjem ovih za potrošnju".

Lenjin, V.I., "Razvitak kapitalizma u Rusiji, Izabrana dela, Tom 2, Kultura, Beograd, 1960, str. 17.

O istom pitanju govori i Engels: "Ranije je on (misli se na seljaka - opaska M.R) sa svojom porodicom izradjivao, iz sirovina koje je sam proizveo, najveći dio potrebnih mu industrijskih proizvoda; preostali dio potreba podmirivali su susjedi u selu koji su se pored zemljoradnje bavili zanatom i kojima se većinom plaćalo drugim proizvodima i uslugama. Porodica, a još više selo, bila je dovoljna sama sebi, proizvodila je gotovo sve što joj je bilo potrebno".

Engels, F.: "Seljačko pitanje u Njemačkoj i Francuskoj", u raspravi "Seljački pokreti i agrarno pitanje", Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 152, te u djelu "Anti-Dühring"; "U staroindijskoj općini i u zadruzi kod Južnih Slavena proizvodi se ne pretvaraju u robu. Članovi opštine neposredno su udruženi radi proizvodnje, rad se raspodeljuje prema običaju i potrebi, a isto tako i proizvodi ukoliko dolaze u konzumpciju. Neposredna društvena proizvodnja i direktna raspodela isključuju svaku robnu razmenu".

Engels, F.: Anti-Dühring, Kultura, Beograd, 1964, str. 377.

4) U paragr. 55. Temeljnog zakona iz 1807. god. stoji: "Potrebno je da više ljudi živi u istoj kući, tj. da postoji kućna zadruga (zajednica) da se gospodarstvo krajiških kuća ne zapusti, kad su vojni obveznici odsutni od kuće".

I na području Banske Hrvatske i Slavonije (Provincijala) nalazimo isti takav tip gospodarstva. Iako postoje neke razlike između zadruga u Vojnoj krajini i Provincijalu (npr. pitanje "osebunjka"), ipak one nisu takvog značaja da bi se moglo govoriti o nečem bitno drugačijem.

Do 1881. godine, tj. do konačnog sjedinjenja Provincijala i Vojne krajine, teritorij Hrvatske i Slavonije činila su 2 gospodarski različita dijela:

Hrvatsko-slavonske granice (dio Vojne krajine)⁵⁾ gdje je formiran tip vojnih lena⁶⁾ i Provincijala gdje su postojali klasični feudalni odnosi.

U Vojnoj krajini u 19. i početkom 19. stoljeća, da ne ulazimo u daljnju povijest, zemljište je i prema "krajiskim pravima" ("Militär Graenitz Rechte") iz 1754. te temeljnom zakonu iz 1807. pripadalo caru, a graničarske kuće (u kategoriji pravih graničara, tj. kuće koje su mogle neograničeno stjecati zemlju) dobile su ga samo na korištenje uz uvjet vršenja vojne službe. Temeljnim zakonom iz 1807. god. svaka je promjena u zadružnim odnosima bila toliko otežana da je bila gotovo neizvediva. Time je austrijska vojna vlast uspjela očuvati Krajinu kao stabilan izvor jeftine vojske. Gibanja 1848. god. imala su odraz i u Krajini. 1850. god. donesen je novi Temeljni zakon kojim graničarske kuće postaju vlasnici zemlje (uvjet vršenja vojne službe ostao je i nadalje).

5) U daljnjem tekstu zadržat ćemo termin Vojna krajina, mada se radi o jednom njezinom dijelu, Hrvatsko-slavonskoj granici.

6) Sam naziv "vojno leno" prvi put se javlja u jednom aktu grofa Cordoue, pa se kasnije prenosio i u druge akte koji su se javljali u cilju reformiranja granice. Pojam lena u stvari znači posjed koji je feudalac-zemaljski gospodar dao na korištenje time što se korisnik obavezao na izvršenje nekih obaveza. Vojno leno i obaveze koje su iz njega proizlazile nisu bile čista analogija odnosa kmet-feudalac, jer graničar nije imao obaveze koje je imao kmet, ali je imao obavezu vršenja vojne službe, a nije stajao u obavezi prema zemaljskoj gospodi, koje u Grancu nije ni bilo, nego prema caru kao vrhovnom feudalcu i vlasniku svog krajiskog zemljišta.

Taj akt još je jedan pokušaj Austrije da spriječi raspadanje zadruga kao osnovnih ćelija krajiškog sistema i time sačuva specifičan status Krajine. 7) Kako na ovo područje kapitalizam prodire sporije nego na područje Provincijala, to je uzrokovalo da su se ovdje zadruge zadržale duže nego u Provincijalu⁸⁾ i da njihovo značajnije razbijanje počinje tek zadnjih desetljeća 19. stoljeća, što se vidi iz podataka o popisu stanovništva 1880.

Tabela 1. Aktivno stanovništvo u poljoprivredi Krajine te Provincijala

	VOJNA KRAJINA		PROVINCIJAL	
	Broj	%	Broj	%
I. Članovi zadruga				
1. članovi postojećih zadruga	147.770	45,2	109.270	20,9
2. članovi tajno podjeljenih zadruga				
a) posjednici	48.338	14,8	50.603	9,6
b) obiteljski pomoćnici	85.201	26,1	89.879	17,1
UKUPNO I.	281.309	86,1	249.760	47,6
II. Nezadugari				
1. Posjednici	7.099	2,2	78.177	14,9
2. Zakupnici i napoličari	206	0,06	1.036	0,2
3. Činovnici	257	0,08	743	0,1
4. Poljodjelska družina	16.208	4,9	32.884	6,3
5. Nadničari	13.619	4,1	30.116	5,8
6. Obiteljski pomoćnici	8.013	2,5	131.460	25,1
UKUPNO II.	45.402	13,9	274.416	52,4
SVEUKUPNO I + II.	326.711	100,0	524.176	100,0

Izvor: Popis stanovništva za 1880.god.skrizaljka XV, str.177.i 185.

7) "Posljednji temeljni zakon Krajine iz 1850, kojim se teško stabilizaciji krajiškog mehanizma i njegovu očuvanju, nije uspio zaustaviti proces društvenog raslojavanja i propadanja preživjelih feudalnih anahronizama, među kojima je kućna zadruga svojom podjelom rada predstavljala veliku zapreku prodoru kapitalističkih odnosa u Krajinu. Unatoč vojnim zakonima, krutoj disciplini i birokratskoj administraciji, osnovni smjer društveno-ekonomskog razvoja hrvatsko-slavonske Krajine u...

Iz ovih podataka jasno je vidljivo da godinu dana prije definitivnog ukidanja Krajine, odnosno sjedinjenja s civilnim dijelom Hrvatske i Slavonije, u zadružnim odnosima nalazimo preko 86% 9) ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, odnosno da se taj dio aktivnih poljoprivrednika nalazio pod pravnom regulativom zadružnog zakonodavstva. To je najbolji dokaz da je vlast uspijevala sačuvati zadrugu kad je za to imala interes. Razvojenjem Krajine zadruga gubi svoju osnovnu funkciju - izdržavanje vojnika, a kako zakonodavac više nema posebni interes da je sačuva, te s druge strane postepeno jačanje i slobodnije djelovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti (prodor i jačanje kapitalizma) neminovno da slijedi udar koji će konačno staviti točku na taj preživjeli oblik gospodarstva.

Nezadrugara, dakle posjednika koji nisu u krutoj stezi zadružnog života, bilo je svega 13,9% od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. Posjednika je bilo vrlo malo, tek 7.099 ili 2,2%. Ako zanemarimo zakupnike, napoličare i činovnike, koji su činili svega 0,15% od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, ostaje

-
- ... 19. st. kretao se u pravcu likvidacije feudalnih odnosa te izgradnje i jačanja građansko-kapitalističkog poretka kao svog cilja", Valentić, M.: "Osnovni problemi u ekonomici Hrvatsko-slavonske Krajine", *Historijski zbornik*, god. XVIII, Zagreb, 1965, str. 91.
- 8) Iako ovdje nije moguće vršiti temeljitu analizu zaostajanja Krajine u odnosu na Provincijal, to je vidljivo i iz ovih nekoliko podataka: Broj obrtnika 1857.god. u Krajini 3.547, a 1859 u Provincijalu 11.896, Broj trgovaca je 1857.god. bio 1848;901 u korist Provincijala, a 1870.god. 4453:1416 u korist Provincijala. Popis aktivnog stanovništva 1870.god. pokaže da je u Provincijalu bilo zaposleno u poljoprivredi 91,20%, zanatstvu, industriji i rudarstvu 6,65% a trgovini i saobraćaju 1,22% od ukupnog broja aktivnih stanovnika. Istovremeno u Krajini je u poljoprivredi bilo uposleno 93,21% zanatstvu, industriji i rudarstvu 2,61% a trgovini i saobraćaju 0,71% od ukupnog broja aktivnog stanovništva.
- 9) Ovdje uključujemo sve članove zadruga, i postojećih i tajno podijeljenih jer tajna podjela nije riješila pitanje primjene zadružnih normi i na te članove, odnosno i na te članove se primjenjuju odredbe zadružnog zakonodavstva jer oni prema vlastima i dalje ostaju članovi zadruga.

37.840, odnosno 11,5% od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika koji nemaju vlastiti posjed, već se zapošljavaju na drugim posjedima kao radna snaga. Smatramo da ti omjeri ipak dokazuju da je do 1880. na područje Krajine kapitalizam prodirao sporo u poljoprivrednu proizvodnju, te ostaje činjenica da do sjedinjenja Krajine s Provincijalom zadruge postoje kao osnovni oblik poljoprivrednih gospodarstava.

U Provincijalu nalazimo potpuno različit odnos zadrugara i nezadrugara aktivnih poljoprivrednika 47,6 : 52,4 za razliku od krajiškog područja gdje je taj odnos 8,61 : 13,9 u korist zadrugara. I ovdje je razmjerno veliko učešće članova tajno podijeljenih zadruga, kojih je prema tom popisu bilo 140.482 ili 26,7% od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. U kategoriji nezadrugara nalazimo daleko veće učešće posjednika - 14,9%, dok je u Krajini ta kategorija obuhvaćala tek 2,2%. Uzimajući apsolutne brojeve, vidimo da je u Provincijalu bilo oko 11 puta više posjednika nego u Krajini. Ako razmotrimo i ostale kategorije iz grupe nezadrugara (bez zakupnika, nepoličara i činovnika jer su činili zanemarive veličine), vidimo da je u Provincijalu ukupno 194.460 ili 37,2% od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, radnika koji su bili zaposleni na tuđim 10) poljoprivrednim gospodarstvima. Istovremeno u Krajini je ta kategorija znatno manje zastupljena, i relativno 11,5% od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, i apsolutno s 37.840 radnika koji rade na tuđim imanjima. Ne ulazeći u detalje, možemo kao zaključak ove usporedbe dvaju teritorija neposredno pred sjedinjenje navesti da su zadruge na području Krajine imale tendenciju znatno sporijeg nestajanja nego što je to bio slučaj na području Provincijala. To je proizlazilo iz 2 razloga:

1. Krute odredbe Temeljnih zakona kojima se nastojalo očuvati zadrugu kao gospodarsku osnovu vojnokrajiškog sistema imale su svoj odraz u životu Krajine i u vrijeme kad su ti zakoni stavljani van snage. Tradicija i navika života u zadrugama nije se mogla promijeniti u kratkom vremenu.

10) Mislimo da kategoriju "obiteljski pomoćnici" ne bismo jednostavno mogli svrstati u radnike na tuđim poljoprivrednim imanjima jer su to uglavnom bili poljoprivrednici koji su radili na obiteljskim imanjima, ali nisu bili vlasnici tih imanja, npr. sinovi koji rade na imanju oca i sl.

2. Vrlo sporo prodiranje kapitalizma, kao sistema koji ruši prirodnu privredu kućnih zadruga i kome zadruge ne trebaju, u Hrvatsku i Slavoniju, a posebno sporo u Krajinu. 11)

Na području Provincijala postojali su, kako je već spomenuto, feudalni odnosi koji su ukinuti 1848. god. Seljaštvo je postalo vlasnikom zemlje, ali samo urbarske (selišne) zemlje, i to uz otkup obaveza. Pitanje ostalih kategorija zemljišta (izvan selišnih) rješavano je carskim patentima iz 1853. i 1857. za koje najjednostavnije možemo reći da su uređenje agrarnih odnosa rješavali na štetu seljaštva, što baš i nije tako neobično. Zadruge, koje su postojale u feudalnom vremenu, vrlo brzo nakon uspostavljanja novog društva dolaze na udar. Državne vlasti su u polustoljetnom periodu zakonskim normama pokušavale regulirati pitanje zadruga, često sa suprotnim tendencijama, tj. u određenim periodima podržavaju raspad zadruga da bi ga u narednim periodima pokušavale zaustavljati. 12)

Očito je da pravne norme nisu mogle zaustaviti procese koji su duboko zahvaćali ovaj tip gospodarstva, pa tako npr. zakon o zadrugama iz 1889. i njegova novelacija iz 1902. doneseni s težnjom da se zaustavi ili barem uspori proces razbijanja za-

11) "U težnji da u Vojnoj krajini očuva vojni sistem vojna je uprava onemogućavala rast kapitalističkih odnosa. Ona je doduše nastojala poboljšati staro uređenje, ali nije dopuštala nikakve bitnije društvene i gospodarske promjene". Gross, M.: "O društvenim procesima u Sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća", Društveni razvoj u Hrvatskoj, Zagreb, 1981, str. 352.

12) "Zakonski propisi o položaju i djelovanju zadruga donosili su se u više navrata s posve suprotnim težnjama. Sedamdesetih godina 19. st. pod utjecajem građanskih, liberalnih shvaćanja, stvara Mažuranićeva vlada zakonskim putem široke mogućnosti za ubrzanu diobu zadruga. Nužne prijelazne poteškoće, a napose drukčija orijentacija bana Khuena Hedervaryja u pogledu društvene i privredne politike, dovela je do promjena 1889. Novim zakonskim odredbama nastoji se održati i regulirati zadružni sustav kako bi se spriječilo ili barem usporilo raslojavanje na selu i time onemogućilo zapoštravanje socijalnih odnosa, a veleposjednicima osigurala radna snaga za njihove poljoprivredne majure". Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1980, str. 747.

druga nisu dali značajnije rezultate jer sigurno je da su zadružne podjele bile odraz objektivnih gospodarskih zakonitosti, a zakonske norme su bile samo pravno uređenje novostvorenih odnosa, 13) dakle posljedica, a ne uzrok.

U tabeli 1. prikazali smo podatke o zadrugarima i nezadrugarima aktivnim poljoprivrednicima za 1880. (otkuda se vode podaci o stanovništvu u zadrugama), dok ćemo u tabeli 2. prikazati usporedbu istih kategorija aktivnih poljoprivrednika 1880. i 1890. (kako je 1880.god. izvršeno definitivno sjedinjenje Provincijala i Krajine, podaci za 1880. u stvari su suma podataka Krajine i Provincijala, dok se za 1890. iznose za cijeli, tj. definitivni teritorij Hrvatske i Slavonije).

Tabela 2. Aktivni poljoprivrednici prema položaju

	1 8 8 0 .		1 8 9 0 .	
	Broj	%	Broj	%
Zadrugari postojećih zadruga	257.048	30,21	217.596	23,52
Članovi tajno podijeljenih zadruga	274.021	32,21	271.480	29,34
Zadrugara - ukupno	531.069	62,42	489.076	52,86
Nezadrugara	319.818	37,58	436.270	47,16
U K U P N O :	850.887	100,00	925.346	100,00

Izvor: Zoričić, M.; Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, rad JAZU CXXV. Zagreb, 1896, str.140.

13) "Po mome mišljenju staru obiteljsku zadrugu našu nije razorio nikakav građanski zakon, kako se to pretpostavlja, i nju ne može da povrati u život nikakav zakon, nego je nju razorilo novčano gospodarstvo i svi oni faktori koji su ubrzali prodiranje novčanog gospodarstva na selo". Mirković, M.: Utjecaj prodiranja novčanog gospodarstva na seljaštvo", Izabrani ekonomski radovi, svezak prvi, "Seljaštvo u kapitalističkim formacijama", Informator, Zagreb, 1979, str. 11.

Ovi brojevi ukazuju na slijedeće:

- kod aktivnih poljoprivrednika u desetgodišnjem razdoblju došlo je do smanjenja članova zadruga za 40.000, odnosno u strukturi ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika do smanjenja s 30,21% na 23,52%,
- nešto malo smanjio se broj članova tajno podijeljenih zadruga za oko 2.500 ili s 32,21% na 29,34% od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, Mislimo da je to dijelom i rezultat početka pravnog sredjenja već prije izvršenih tajnih podjela a koje su na osnovi zakona iz 1889. dobile pravnu osnovu,
- značajan je porast broja nezadrugara, za cko 115.000, ili u strukturi ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika porast s 37,58% na 47,14%, što je velikim dijelom rezultat prodora raspada zadruga i formiranja inokosnih gospodarstava. Jasno je da ovi procesi nisu bili jednako izraženi u svim dijelovima Hrvatske i Slavonije, U kratkom vremenu iza sjedinjenja nisu mogle biti eliminirane sve karakteristike prijašnjih sistema. Tako će i kućna zadruga, koja je na bivšem krajiškom području bila čvrsto pravno fundirana u sistem vojnih lena te je ostavila dubok trag u običajima i životnim navikama krajišnika, imat će duži i teži proces nestajanja nego kućna zadruga na području Provincijala.

Prema popisu iz 1890. god. od ukupnog broja stanovnika Hrvatske i Slavonije 2.186.410 u zadrugama je živjelo ukupno 1.031.402 stanovnika, odnosno 47,07% od ukupnog broja stanovnika, od čega 430.182 ili 19,68% u postojećim zadrugama, a 601.220 ili 27,49% u tajno podijeljenim zadrugama. Izvan zadruga živjelo je 1.155.008 ili 52,83% od ukupnog broja stanovnika. Dakle, u pravim zadružnim odnosima nalazilo se manje od 20% od ukupnog broja stanovnika. Ako uzmemo popis domaćinstava iz iste godine, tad vidimo da je popisano ukupno 403.471 domaćinstvo, ili 41,99%, od čega je na postojeće zadruge otpadalo 61.581 ili 15,26%, a na tajno podijeljene zadruge 107.890 ili 26,73% od ukupnog broja domaćinstava. Nezadružnih gospodarstava bilo je 260.711 ili 58,01% od u-upnog broja domaćinstava.

U periodu od 1890-1910. dolazi do porasta broja stanovnika u zadrugama, što se vidi iz slijedećih podataka:

Tabela 3. Broj stanovnika u zadrugama

Godina	Ukupan broj stanovnika u zadrugama	% ukupnog broja stanovnika
1890.	430.182	19,68
1900.	548.150	22,68
1910.	580.460	22,13

Izvor: Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, str. 103. i II, str. 75,

Postavlja se pitanje zašto je u razdoblju najintenzivnijih promjena u zadružnim gospodarstvima i njihovog posteperog nestajanja došlo do porasta broja stanovnika u ovim oblicima gospodarstava. To se desilo iz sljedećih razloga:

Službena statistika za 1900. i 1910. god. iznosi samo broj onih zadrugara koji su živjeli u postojećim zadrugama, dok ne iznosi broj stanovnika u tajno podijeljenim zadrugama. Za 1890. imamo podatak da je u toj kategoriji stanovnika bilo 601.220 stanovnika, a kako je u razdoblju do 1910. uslijedilo pravno sredjenje tajnih podjela, to se desilo da je došlo do porasta stanovništva u postojećim zadrugama na račun stanovništva iz tajno podijeljenih zadruga, jer sve tajno podijeljene zadruge nisu prelazile na samovlasništvo, već je dolazilo i do stvaranja novih zadruga, doduše manjih po površini i broju članova, što se može shvatiti kao faza prijelaza na inckosno gospodarenje. Tako je u spomenutom razdoblju sredjivanjem tajne podjele 19.428 zadruga došlo do stvaranja 37.139 novih zadruga i 22.151 samovlasništva, što znači da je broj stanovnika na novostvorenim zadrugama sada evidentiran kao zadružno stanovništvo, dok to prije nije bio. (Osim toga, ostao je još značajan broj pravno neuredjenih tajno podijeljenih zadruga, iz kojih će dijelom nastati nove zadruge, iako će se to dešavati sve manje, pa i to stanovništvo nije obuhvaćeno popisom zadružnih stanovnika. Prema popisu iz 1895. broj tajno podijeljenih zadruga utvrđen je na više od 70.000, ali taj podatak baš i nije najprecizniji, već i zbog samog smisla tajne podjele).

Daleko bi se jasnije vidjeli procesi stvarnog smanjivanja zadružnog stanovništva kad bismo mogli prikazati ukupno zadružno stanovništvo, tj. članove postojećih i tajno podijeljenih zadruga (jer se uostalom i oni nalaze pod pravnom regulativom

zadružnog života), ali kako nam to nije moguće, moramo se za-
držati na raspoloživim podacima uz naprijed spomenuta pojašnje-
nja. (Nije nam poznato zbog čega službena statistika za 1900.
i 1910. god. ne navodi broj stanovnika u tajno podijeljenim za-
drugama, tim više što za 1890. taj podatak postoji. Možemo
pretpostaviti da je taj podatak zanemaren zbog dosta velike
nepouzdanosti, o čemu i piše prof. M. Zoričić u radu "Žiteljs-
tvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju").

S procesima podjele zadruga, odnosno sa stvaranjem novih, ma-
njih zadruga te prijelazom na inokosna gospodarstva javljaju
se paralelno 2 pojave:

1. dolazi do smanjenja zemljišnih posjeda kao cjeline, ali i
do razbijanja pojedinih gruntovnih čestica (parcela), sve
do stvaranja minijaturnih posjeda s više sitnih parcela, o
čemu ćemo kasnije dati podatke, i
2. smanjuje se broj članova u zadrugama koje dalje egzistiraju.
Popisom iz 1890. god. utvrđena je 61.581 zadruga, od
čega je 52.321 zadruga ili 84,97% ukupnog broja zadruga
otpadalo na zadruge koje su brojile najviše do 10 članova.
Na velike zadruge, s više od 20 članova, otpadalo je svega
1200 ili 1,94% od ukupnog broja zadruga. Od 430.182 zadruga-
gara 287.525 ili 66,85% od ukupnog broja zadrugara živjelo
je u zadrugama s najviše do 10 članova, dok se u zadruga-
ma s više od 20 članova nalazilo svega 31.703 ili 7,36% od
ukupnog broja zadrugara. Iako ne raspoložemo odgovarajućim
podacima za 1900. i 1910., možemo pretpostaviti da je taj
proces prisutan i u tom razdoblju. Naime, kako smo već spo-
menuli, sredjivanje tajne podjele moglo je rezultirati sa-
mo stvaranjem manjih a ne većih zadruga ili njihovim razbi-
janjem, pa je očito da se morao smanjivati i broj članova
pojedine zadruge.

1895. god. izvršen je popis gospodarstava u Hrvatskoj i Sla-
voniji (zadnji popis takve vrste do 1. svjetskog rata) kojom
prilikom su posebno evidentirane postojeće zadruge po broju i
pcvršini zemljišta (ukupnog) kojim su raspolagale. Na osnovi
tog popisa utvrđeno je slijedeće stanje u zadružnom posje-
du:

Tabela 4, Broj i površina zadružnih gospodarstava 1895,

Veličina posjeda u jutrima	Broj zadruga	%	Površina u jutrima	%
- 5	8.278	12,24	26.629	2,74
5 - 10	19.402	28,69	147.217	14,61
10 - 20	25.032	37,02	355.436	35,25
20 - 50	13.611	20,13	388.993	38,59
50 - 100	1.206	1,78	76.218	7,56
preko 100	92	0,14	12.625	1,25
UKUPNO	67.621	100,00	1.008.118	100,00

Izvor: Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije,
1, str. 342-344.

Od ukupnog broja 67.621 zadruga, 58.045 ili 85,84% od ukupnog broja zadruga s površinom od 891.646 jutara ili 88,45% od ukupne površine nalazilo se u kategoriji od 5 - 50 jutara, ispod 5 jutara bilo je 8.278 zadruga, što je činilo 12,24% od ukupnog broja zadruga, a obuhvaćale su 27.629 jutara, što je činilo 2,74% ukupne zadružne površine. Zadruga s više od 50 jutara bilo je 1.298, a činile su tek 1,92% od ukupnog broja zadruga, a zauzimale su 88.843 jutara ili 8,81% od ukupne površine svih zadruga. Prosječna veličina zadružnog posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji iznosila je 14,91 jutro, istovremeno prosječna veličina inokosnih gospodarstava iznosila je 10,76 jutara po jednom gospodarstvu. (Ako odbacimo posjede do 5 jutara koji su kod inokosnih gospodarstava značajni brojem - 51% od ukupnog broja gospodarstava, ali ne i površinom jer su zauzimali tek 11% ukupne površine gospodarstava ove kategorije, dok su kod zadruga činili 12% ukupnog broja zadružnih gospodarstava a zauzimali 2% ukupne površine, dobivamo prosječnu veličinu zadružnih posjeda 16,52 jutara, a inokosnih gospodarstava 14,46 jutara). Međutim, zadružna gospodarstva su imala veći broj članova, 14) pa je to razlogom da je na sva-

14) Prema popisu stanovništva iz 1900. god. prosječan broj članova zadruga bio je 8, dok je prosječni broj članova inokosnih gospodarstava iznosio 4. Imali smo podatke o stanovništvu iz 1900. jer je taj popis uslijedio neposredno iza popisa gospodarstava 1895. god.

kog člana zadruge otpadalo prosječno 1,84 jutara, odnosno na jednog aktivnog poljoprivrednika u zadrugi prosječno 3,34 jutara. Na individualnim gospodarstvima taj odnos je nešto povoljniji, pa je na svakog člana gospodarstva otpadalo prosječno 6,62 jutara. Mada ni te veličine nisu značajno veće, ipak su povoljnije nego što je to slučaj kod veličina navedenih za zadruge, pa nam je i to jedan značajan indikator nepovoljne pozicije zadružnih gospodarstava i, između ostalog, objašnjava nam procese koji su zahvaćali taj oblik gospodarstava. Stvaranje, na istoj površini, sve većeg broja manjih zadruga dijelom je rezultat i mogućnosti stvaranja novih zadruga na osnovi podjele a i legalizacije tajno podijeljenih zadruga ispod zakonski propisanog zemljišnog minimuma. 15) Kućnu zadrugu sve je više zahvaćao proces smanjivanja i po broju članova i po zemljišnoj površini koju je obradivala, 16) Osobito intenzivno smanjivanje posjeda, odnosno gruntovnih čestica, javlja se u

15) "Paragr. 35. Najmanja izmjera zadružnog zemljišta, ispod koje se ono nesmije ciepati u naravi, ustanovljuje se ovim:

a) za primorje 3 jutra,

b) za područje županijah: ličko-krbavske, modruško triečke i varaždinske sa 4 jutra,

c) za područje županijah: zagrebačke i bjelovarsko-križevačke sa 6 jutarah i

d) za područje županijah: požeške, virovitičke i sriemske sa 8 jutarah".

Vežić, M.: "Zakon od 9. svibnja 1899. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji", Požega, 1890, str. 33.

Uvodjenjem najmanje izmjere zemljišta željelo se zaustaviti stvaranje mini-jaturnih parcela, ali je po svemu sudeći ova mjera stigla prekasno jer su tajne diobe već spustile veličinu posjeda i ispod zakonskog minimuma.

16) "Zapravo po prostranstvu samo bi se neznan broj zadruga mogao uvrstiti u istinska kolektivna gazdinstva kakova su ona bila u ranijim periodima... Većina ostali gazdinstava ne bi mogla, ili jedva bi mogla zadovoljiti potrebe inokosnih domaćinstava, a kamoli zadružnih od brojnih porodica istoga roda. Kućne zadruge su sigurno još igrale značajnu ulogu u životu velikog dela naroda, ali jedino zbog njihova broja a ne i ekonomske snage", Radenić, A.: "Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX. veka do 1914", SANU, Posebna izdanja, CCCV, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd, 1958, str. 40.

periodu nakon 1890, kad se na osnovi Zakona o zadrugama od 9. svibnja 1889, pristupilo sredjivanju, odnosno pravnoj legalizaciji tajnih podjela. Prema Glavnom poslovnom iskazu od 18. studenoga 1901, br. 77527 17) pravno je uređena tajna podjela 13,528 zadruga. Od tih zadruga stvoreno je 24,287 za druga i 19,871 inokosno gospodarstvo. Tajno podijeljene zadruge imale su nekretnine podijeljene na 329,419 gruntovnih čestica. Prosječno je na jednu zadrugu dolazilo 25 čestica, a prosječna veličina jedne gruntovne čestice iznosila je 0,67 jutara. Sredjenjem tajne podjele stvorena je 378,071 gruntovna čestica, tako da je 44,158 gospodarstava stvorenih na osnovi sredjenja tajne podjele posjedovalo nekretnine podijeljene na ukupno 707,490 gruntovnih čestica. Na jedno gospodarstvo otpadalo je 16 čestica, dok je prosječna veličina jedne čestice iznosila 0,31 jutro. Do 1910. god. sredjena je podjela 19,428 zadruga, a iz njih je stvoreno 37,139 novih zadruga i 22,151 inokosno gospodarstvo, što je činilo ukupno 59.290 gospodarstava. Time je bitno smanjena prosječna veličina gospodarstava iz ove kategorije posjeda od 15,33 na 5,02 prosječno po jednom gospodarstvu. Proces smanjivanja posjeda bio je u punom toku. Još jasnije se vidi taj proces ako pogledamo stanje u gruntovnim česticama koje su uživale tajno podijeljene zadruge, odnosno novoformirane zadruge i inokosna gospodarstva. Prema popisu iz 1910. god. tajno podijeljene zadruge imale su nekretnine podijeljene u 411,939 gruntovnih čestica, što je činilo 21 česticu po jednoj tajno podijeljenoj zadrugi uz prosječnu veličinu jedne čestice od 0,72 jutara. Reguliranjem tajne podjele stvoreno je 505,267 novih čestica čime je ukupni posjed ove kategorije razbijen na 917,206 gruntovnih čestica. Prosječno je na jednu novoformiranu zadrugu, odnosno inokosno gospodarstvo, otpadalo 15,5 gruntovnih čestica s prosječnom veličinom od 0,32 jutara. Jasnije se vidi izražen proces smanjivanja ne samo veličine posjeda već i stvaranja sve manjih parcela, odnosno mrvljenja

17) Zakon od 30. travnja 1902, o promjeni odnosno nadopunjavanju nekih ustanova zakona od 9. svibnja 1889. o zadrugama s provedbenom naredbom, vladinim obrazloženjima i saborskom raspravom, uređio: Tončić, D., Zagreb, 1902, str. 252.

posjeda ispod svakog kriterija.¹⁸⁾ Vidjeli smo da krajem 19. i početkom 20. stoljeća dolazi do intenzivnog razbijanja zadružnih posjeda, bilo legalno bilo tajno (što se naknadno pravno reguliralo). Postavlja se pitanje što je uzrok raspada zadruga. U spomenutim radovima o kućnim zadrugama tretira se i to pitanje, ali razlozi koji se navode i nisu previše uvjerljivi, npr. tumačenje da se zadruge raspadaju zbog nesloge u kući ili svadje žena, kao i da su liberalni zakoni omogućili raspadanje zadruga, zaboravljajući pri tom "...da je zakon samo omogućivao pravno uređenje onih društveno-ekonomskih procesa, koji su se zbivali pod utjecajem kapitalizma".¹⁹⁾

Prvi koji je uzroke raspada zadruga prebacio u sferu ekonomskih odnosa je prof. R. Bičanić u radu "Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895". U tom radu on je naveo da su procesi raspada zadruga složeni društveni procesi koji su se javili kao posljedica u promjenama općih društvenih prilika - demografskih, tehničkih, ekonomskih, kulturnih, političkih i dr., ali da su presudni bili upravo demografski i ekonomski, što je uz istovremenu pojavu agrarne krize presudno djelovalo na raspadanje zadružnih gospodarstava. Da je ekonomski, odnosno krizni, a ne pravni razlog raspada zadruga, vidi se i iz činjenice da su

18) "Na ovako malim delovima zemljišta, često u okviru jednog gazdinstva, udaljenim po nekoliko kilometara nije moguća primena savremenih tehnoloških postupaka, koji po pravilu zahtevaju primenu mašina, niti je moguć rad visoke produktivnosti. Zaista, kad se govori o veličini parcele i savremenim tehnološkim postupcima, obično se misli na one proizvođače koji zahtevaju veće komplekse zemljišta, kao na primer žita ili industrijski usevi. Specijalizacija isključuje gajenje žita na malim parcelama, odnosno gazdinstvima malim po površini i zamenjuje ga gajenjem povrća. Isto tako ona isključuje i gajenje krupne stoke na malim parcelnim gazdinstvima, koja se u uslovima specijalizacije sve više orjentišu na sitno stočarstvo i živinu. U još nedovoljno razvijenoj specijalizaciji širih razmera prikazana parcelizacija ukazuje na sve nepovoljnosti posedovne strukture", Marković, P.; "Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka, period 1900-1960", Zadružna knjiga, Beograd, 1963, str. 41-42.

19) Bičanić, R.; "Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895", Zagreb, 1937. (Prepisak iz Ekonomista, broj 3-5, naklada autora, Zagreb, 1937), str. 29.

zakonski propisi nakon sjedinjenja Vojne krajine i Provincijala donošeni istovremeno za čitav teritorij pa bi i bilo normalno da imaju i isto djelovanje na cijelom teritoriju. No di oba zadruga javlja se najranije i najizrazitije u županijama u koje je već prodro kapitalizam, kao npr. srijemska, dok u županije s bivšim krajiškim područjima, gdje je kapitalizam sporo prodirao, ti se procesi javljaju kasnije. Tako se ta pojava izrazitije javlja u ličko-krbavskoj i zagrebačkoj županiji krajem 19. st., a u modruško-riječkoj tek početkom 20. st. Sve ovo jasno govori da su promjene u ekonomskim odnosima, a ne promjene u pravnim propisima, srušile tip gospodarstva kakve su bile zadruge, "Kućne zadruge očigledno više nisu ono što su bile nekada. One ne mogu više da drže na okupu krvnim srodstvom vezane zadružne porodice. One ne odgovaraju potrebama kapitalističkog društva i logično je da se raspadaju", 20)

Procesi raspadanja zadruga imali su neposredan utjecaj na posjedovnu strukturu. Prema popisu iz 1895, utvrđeno je sitnih i malih gospodarstava do 20 jutara 372.831 ili 91,53% ukupnog broja gospodarstava a zauzimala su 49,92% ukupne površine, dok je velikih posjeda (preko 200 jutara, dakle veliki posjedi za prilike Hrvatske i Slavonije) bilo svega 589 ili 0,14% ukupnog broja gospodarstava a zauzimali su 26,11% ukupne površine. Iako iz kasnijih popisa nije moguće pratiti kretanje pojedinih kategorija posjeda, ipak se indirektno (mada ne i najpreciznije) mogu izvesti određeni pokazatelji. Tako, I. Galić 21) za 1910. god, utvrđuje da je posjedima do 5 jutara bilo 197.048 posjednika te 132.067 obiteljskih pomoćnika, odnosno ukupno 329.115 osoba, što je činilo 36,41% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. Usporedba 1895. i 1910. (po toj procjeni pa prema tome i ne potpuno precizna) ukazuje na povećanje broja malih posjeda. Sigurno da za takvo stanje isključivu krivicu ne snosi samo proces diobe i raspada zadruga, ali je sigurno da su upravo spomenuti procesi u velikoj mjeri doprinijeli takvoj situaciji.

20) Radenić, A.: *Isto*, str. 43,

21) Galić, I.: "Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji", Zagreb, 1921.

Jedna od najznačajnijih posljedica takvog stanja (pomanjkanja zemljišta) bilo je iseljavanje u druga područja Evrope, odnosno dalje u Sjevernu i Južnu Ameriku te Australiju. Početkom 20. st., tj. u vremenu od 1901-1910. ukupno se iz Hrvatske i Slavonije iselilo 156.984 stanovnika. Prema zanimanju iseljenika daleko najveći broj je otpadao na poljoprivrednike. Tako je od 68.959 stanovnika koji su se iselili u vremenu od 1901-1905. god. 44.959 iseljenika bilo poljoprivrednog zanimanja. I ostalih godina taj odnos ostaje manje-više isti, tako npr. 1910. god. od 16.779 iseljenika 12.128 je bilo poljoprivrednika. Očito je da dio poljoprivrednog stanovništva nije mogao naći zaposlenje u gospodarstvu Hrvatske i Slavonije (koje je imalo sve osobine agrarno nerazvijenog područja) te se nužno morao iseljavati. 22)

Da zaključimo: Kućne zadruge bile su oblik gospodarstva koji se ni je mogao smjestiti u strukturu kapitalističke privrede. Pošte penim (jer kapitalizam je u poljoprivredu Hrvatske i Slavonije prodirao postepeno tzv. "pruskim putem") razvojem tržišne privrede, njihova prirodna privreda, nepokretnosti i preživjeli odnosi kao osnova gospodarenja postali su smetnja i jasno da su na osnovi djelovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti one morale nestati. Vrijeme smjene devetnaestog s dvadesetim stoljećem je razdoblje u kojem se dešavaju najintenzivniji procesi razbijanja zadruga, bilo na manje, kao prijelazni oblik (što će kasnije i tako preći u samovlasništvo), bilo odmah na samovlasništvo. Istovremenim djelovanjem i drugih činilaca proces razbijanja zadruga je odigrao značajnu ulogu u stvaranju znatnog broja sitnog seljaštva koje ne može osigurati egzistenciju u toj proizvodnji te je silom prilika mora napustiti, a kako se ne može smjestiti u gospodarstvu Hrvatske i Slavonije, mora odlaziti i izvan granica domovine.

22) "Osim toga, proces proletarizacije seljačkih masa brži je nego razvitak industrije i trgovine u hrvatskim zemljama, pa zbog toga nema mogućnosti da se te proletarizirane mase uposle u samoj Hrvatskoj. Istovremeno javljanje jakih emigracionih zemalja preko oceana učinilo je da je već osamdesetih godina počeo brz i jak odliv seljaštva u te zemlje - javlja se masovna emigracija".
Keršovani, O.: "Povijest Hrvata", Otokar Keršovani, Rijeka, 1971, str. 70.

LITERATURA

1. Bičanić, Rudolf: "Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895", Zagreb, 1937. (Pretisak iz Ekonomista 3-5, 1937).
2. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
3. Enciklopedija Jugoslavije, sv.8, Leksikografski zavod, Zagreb, MCMLX.
4. Engels, Friedrich: "Anti-Diring", Kultura, Beograd, 1964.
5. Engels, Friedrich: "Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države", Naprijed, Zagreb, 1973.
6. Engels, Friedrich, Lenjin, I, Vladimir: "Seljački pokreti i agrarno pitanje", Svjetlost, Sarajevo, 1975.
7. Galić, Ivan: "Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji", Zagreb, 1921.
8. Gross, Mirjana: "O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća", Društveni razvoj u Hrvatskoj, Zagreb, 1981.
9. Kautsky, Karl: "Agrarno pitanje", Kultura, Beograd, 1955.
10. Keršovani, Otokar: "Povijest Hrvata", "Otkar Keršovani", Rijeka, 1971.
11. Kunov, Hajnrih: "Opšta privredna istorija", I-IV. Kultura, Beograd, 1958.
12. Lenjin, I, Vladimir: "Razvitak kapitalizma u Rusiji", Izabrana dela u 16 tomova, tom 2, Kultura, Beograd, 1960.
13. Marković, Petar: "Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka, period 1900-1960", Zadružna knjiga, Beograd, 1963.
14. Mirković, Mijo: "Izabrani ekonomske radovi", 1-4. Informator, Zagreb, 1979.
15. Radenić, Andrija: "Položaj i borba seljaštva u siemu od kraja XIX. veka do 1914", SANU, Posebna izdanja CCCV, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd, 1958.
16. Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905. Publikacije kr.zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu LIX, Zagreb, 1913.

17. Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906-1910. Publikacije kr.statističkoga ureda LXXII, Zagreb, 1917.
18. Temeljni zakon za Karlovačku, Varaždinsku, Bansku, Slavon^usku i Banatsku vojnu krajinu, Beč, 1807.
19. Tončić, Dragutin (Sastavio i uredio): "Vrhovne upravne i sudske rješidbe k zakonom od 9.V.1889. o zadrugama i zadružnoj noveli od 30.IV.1902, s novijim naredbama i okružnicama te gradjom za reformu zadružnog zakona te statističkim iskazima", Zagreb, 1925.
20. Valentić, Mirko: "Osnovni problemi u ekonomici Hrv.-slav. Krajine od 1850-1873", Historijski zbornik, Zagreb, 1965.
21. Vežić, Milivoj: "Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji", Požeta, 1890.
22. Zoričić, Milovan: "Die Bäuerlichen Hauscommunione in den Königreichen Kroatien und Slavonien" (Separatdruck), Budapest, 1897.
23. Zoričić, Milovan: "Gospodarstva u Kralj. Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu", Vjesnik kr. statističkog ureda, Zagreb, 1900.
24. Zoričić, Milovan: "Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju", Rad JAZU, CXXV, Zagreb, 1896.

Primijeno: 1984-09-10

Redjep M. Home-cooperations in Croatia and Slavonia at the end of the 19th, c. and at the beginning of the 20th, c.

S U M M A R Y

In the work is given a statement of the processes which happened in home-cooperations in Croatia and Slavonia during transitory period from the 19th c. to the 20th c.

By appearing of the capitalistic productive relations home-cooperations began to disappear because the form of their economy didn't suit to the new created relations.

Next consequence of the breakage of such forms of economy was cutting up in small pieces both the property and the separate parcels of the earth which led to greater pauperization of the village and so it partly contributed to the significant emigrant processes which were intensive just in that period of time.